

ISSN 2409-5206

Cild 3, № 1

Mart 2016

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASININ XƏBƏRLƏR MƏCMUƏSİ

ISSN 2409-5206

Cild 3 № 1

Mart 2016

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASININ
XƏBƏRLƏR MƏCMUƏSİ

ВЕСТНИК
НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ
НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

MESSENGER
OF AZERBAIJAN NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASININ XƏBƏRLƏR MƏCMUƏSİ

Elmi-ictimai jurnal

Cild 3, № 1

Mart 2016

*Jurnal 2014-cü ildə AMEA Rəyasət Heyəti tərəfindən təsis edilib.
İldə 4 dəfə nəşr olunur.*

Baş redaktor:

Akademik Akif Əlizadə

Baş redaktorun müavini:

Akademik Rasim Əliquliyev

Məsul katib:

Adilə İsrailova

REDAKSIYA HEYƏTİ:

Akademik Arif Paşayev, akademik **Böyükkişi Ağayev**, akademik **Cəmil Əliyev**,
akademik **Dilqəm Tağıyev**, akademik **Əhliman Əmiraslanov**, akademik **Fəxrəddin Qədirov**,
akademik **Fuad Əliyev**, akademik **İbrahim Quliyev**, akademik **İsa Həbibbəyli**,
akademik **İsmayıl Hacıyev**, akademik **Kamal Abdullayev**, akademik **Qərib Məmmədov**,
akademik **Nailə Vəlixanlı**, akademik **Ömər Eldarov**, akademik **Telman Əliyev**,
akademik **Teymur Kərimli**, akademik **Tofiq Nağıyev**, akademik **Vaqif Fərzəliyev**,
akademik **Urxan Ələkbərov**, müxbir üzv **Nərgiz Axundova**,
müxbir üzv **Nazim Məmmədov**, i.ü.e.d. **Vilayət Vəliyev**,
əməkdar incəsənət xadimi **Zülfüqar Fərzəliyev**

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1073, Bakı şəh., Hüseyn Cavid pr., 115, AMEA Rəyasət Heyəti aparatı
İctimaiyyətlə Əlaqələr və Elmin Populyarlaşdırılması İdarəsi

tel.: (+994 12) 539-27-70, (+994 12) 510-35-16

e-mail: ameaxebmec@science.az

Mündəricat

MULTİKULTURALİZM

<i>K.Əbdullaev.</i> Научно-теоретические основы мультикультурализма и перспективы его развития в Азербайджане _____	4
---	---

MİLLİ ADƏT-ƏNƏNƏLƏRİMİZ

<i>R.Qafarlı.</i> Yaranış, oyaniş və yeniləşmə bayramı _____	11
--	----

ELM VƏ CƏMİYYƏT

<i>T.Əliyev.</i> Bakının hündür binalarının texniki vəziyyətinin paylanmış intellektual monitoring sisteminin layihəsi _____	19
<i>N.Axundova.</i> Tarixi proseslərin tədqiq olunmasına dair _____	22

HERPETOLOGİYA

<i>T.İsgəndərov.</i> Qızıldan qiymətli ... İlan zəhəri istehsalının Azərbaycanda keçmişi, bu günü və sabahı _____	24
---	----

GƏNC ALİMLƏR

AMEA gənc alim və mütəxəssislər şurasının 2015-ci il üzrə hesabatı _____	31
<i>N.Quliyeva.</i> “Sabahın alimləri” V Respublika müsabiqəsi _____	34
Prezident mükafatçısı _____	36

RƏSMİ BÖLMƏ

AMEA-nın Rəyasət Heyəti qərara aldı _____	37
---	----

ELM VƏ TƏHSİL

<i>Ö.Gülalov.</i> AMEA-da elmlə təhsilin inteqrasiyası üçün əməli işlər görülür _____	45
---	----

ALİMİN XATİRƏSİNƏ

Akademik Cəlal Əliyev - elmə həsr olunmuş ömür _____	50
--	----

YUBİLEYLƏR _____	52
-------------------------	----

ALİMLƏR HAQQINDA ETÜDLƏR

<i>И.Габиббейли.</i> Вице-президент Академии Наук Азербайджана Самед Вургун Векилов _____	61
<i>Д.Мусаоглу.</i> Топчибашевы: жизнь во имя спасения людей _____	67

KİTABLAR ALƏMİNDƏ

Çap olunmuş yeni kitablar _____	72
---------------------------------	----

Yaranış, oyanış və yeniləşmə bayramı

(İlaxır - Novruz bayramının tarixi kökləri,
ictimai-fəlsəfi məzmunu, mərhələləri və əsas atributları)

Ramazan Qafarlı

fil.ü.e.d., professor
AMEA Folklor İnstitutu
“Dədə Qorqud”
şöbəsinin müdiri

Qədim türklər təbiətlə bağlanan bayramlara xüsusi önəm verirdilər. İlk olaraq işığın (istinin, xeyirin) mənbəyinə - Günəşə, Aya, ulduzlara tapınan əcdadlarımız bütün zamanlarda başını uca tutmuş, həmişə ümidini göylərə dikmiş, təsəllisini göylərdən almış və əllərini göyə qaldıraraq göy üzündən pənah diləmişlər. İşıq, istilik, canlılıq Xeyirin, qaranlıq, soyuq, ölüm isə Şərin əlamətləri sayılmışdır. Əsas tapınacaqları Təbiət və onun stixiyaları (hadisələri) olmuşdur. Təbiətin bir üzünün ağılığı (ışıqlılığı), digərinin qaralığı (qaranlıqlığı), bir çağının istiliyi, o birinin soyuqluğu da Xeyirə, Şərə yozulmuşdur. Beləcə, qoca Zamanı da ikiləşdirilmişdir: Xeyirin zamanı və Şərin zamanı. Xeyirin zamanı yazın gəlişi ilə başlayır.

Göyden düşən işığın, nurun bəşər oğlunun doğuşunun əzəlində, körpəliyində təfəkküründə, ilkin dünyagörüşündə açdığı izlər o qədər təsirli və dərin olmuşdur ki, minilliklər, uzun əsrlər ötübsə də, unudulmamış, adət-ənənələrin, mədəniyyət amillərinin hər birinin mayasına hopmuşdur. Lap başlanğıcdan odun kəşfi ilə əbədləşdirilmiş və mərasimləşərək tonqalla rəmziləşdirilmişdir. Göyə məxsus işığın, istiliyin yerdə nişanəsi əvvəl mağaralardakı, sonarlar isə çadır-otaqlardakı ocaq idi. İnsanların ocaq başına toplaşması dünyanın əbədi işığından içəriyə istilik, nur çəkməyə bərabər tutulurdu. Bəşər oğlunun dünyaya baxışı, əqidəsi dəyişdikcə həmin işığın da məğzi, məna tutumu genişlənməmiş, nəhayət, Vahid yaradıcının Nuruna qovuşmaq şəklində kodlaşmışdır. İlahi İşığın, istiliyin - İlaxır - Novruz bayramının təməli insanın təbiətə tapınmasında qoyulsa da, ocağın vətənləşməsi, yurdlaşması, övladla əlaqələnməsi sonralar əcdad kultunun əsas amili kimi yaddaşlara

hopması ilə nəticələnmişdi. Əski Türk təqviminin ilk ayının adının “Ocaq” adlandırılması məhz bu inamla bağlıdır.

“Novruz bayramı ensiklopediyası”nda deyilir ki, Novruz ilin yeni, başlanğıc günü deməkdir. Günəş təqviminə əsaslanan astronomik yazın - baharın ilk günüdür. Dini və dünyəvi baxışlarından, dünyagörüşündən asılı olmayaraq, dünyanın bir çox xalqı Novruzu yeni həyatın canlandığı ilk gün kimi qeyd edir. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına (1813, 1828) qədər ölkəmizdə təzə il martın 21-dən başlanırmış. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) zamanında da yeni ilin Novruz bayramından başlanması haqqında qərar verilmişdir. Azərbaycanda 1920-ci il bolşevik Rusiyası işğalından sonra yeni ilin Novruz bayramından başlanması yasaq edilmişdi [4].

Şərqi əksər xalqlarının milli bayramına çevrilən İlaxır - Novruz bayramını folklorşünas S.Rzasoy haqlı olaraq konseptual-fəlsəfi əsaslarına görə, aşağıdakı laylardan təşkil olunan nəhəng mədəniyyət sistemi hesab edir:

Novruz bayramının beynəlxalq-siyasi məhiyyəti. Novruz bayramı dünyanın Asiya, Avropa və Afrika kimi üç böyük qitəsində müxtəlif etnosları, xalqları, etnik qrupları, dövlətləri, siyasi quruluşları, ideologiyaları, tarixi və müasir mədəniyyətləri, səmavi və qeyri-səmavi dinləri, adət-ənənələri, dil ailələrini, mədəni arealları, insanlığın keçmişi, bugünü və gələcəyini biri-biri ilə birləşdirən, onlar arasında sosial, siyasi, mədəni, psixoloji harmoniya və sülhü bərqərar edən fenomenal mədəniyyət hadisəsidir. Novruz bayramı öz

tarixi-mədəni kökləri etibarilə onu dünən və bu gün qeyd edən xalqların bayramı olmaqla yanaşı, həm də öz teokosmik-ümumbəşəri mahiyyəti baxımından bütün dünyada insanlığın yenilənmə və sülh bayramıdır.

Novruz bayramının ritual-mifoloji mahiyyəti.

Novruz bayramı özünün ritual-mifoloji strukturuna görə təqvim bayramıdır. Miladi təqvimi ilə mart ayının müxtəlif günlərinə (əsasən 21 mart tarixinə) təsadüf etməklə qışın, köhnə ilin qurtarmasını, yazın, yeni ilin gəlişini bildirir. Bu bayramın funksional strukturunun əsasında təbiətin zamanla dəyişməsi (qışın yazla əvəz olunması) ritmi durur. İnsan təbiətin üzvi struktur elementi kimi öz tarixinin mifoloji-kosmoqonik başlanğıc nöqtəsindən təbiətin bu teokosmik-sinergetik ritminə köklənmiş, onu “Novruz” - “Yeni gün” adlandıraraq bütün tarixi boyunca həmin ritmlə kosmoloji harmoniyada yaşamışdır.

Novruz bayramının mifoloji-kosmoqonik mahiyyəti. Novruz bayramının konseptual strukturunun əsasında bütün varlıq aləminin (insanın, canlı və cansız təbiətin) yaradılması ideyası durur. Bütövlükdə yenidən yaradılmanı - kosmoqoniyani özündə ehtiva edən bu bayram varlığın bütün ünsürlərinin (ilk insan, ilk predmet, ilk zaman), ilkin stixiyaların necə meydana çıxması (ölüb-dirilməsi) haqqındakı ilkin mifoloji təsəvvürləri təcəssüm etdirir. Bu bayram bütün sonrakı tarixi-mədəni transformasiya, modifikasiya, şəkil və forma dəyişmələrinə baxmayaraq, mifogenezi (mifoloji-kosmoqonik başlanğıcını - mənşəyini) simvolik-metaforik strukturlar səviyyəsində qorumaqda davam edir.

Novruz bayramının fəlsəfi mahiyyəti. Novruz bayramı varlığın yenidən yaradılması haqqında ilkin fəlsəfi-mifoloji təsəvvürlərin ritual təcəssümüdür. Bayramın fəlsəfi konsepsiyasına görə, məkan və zaman sistemi (kosmoloji kontinuum) müqəddəs (sakral) və adi (profan) olmaqla iki qatdan təşkil olunur. İlk insan (əcdad), onun ilk əşyası, ailəsi, övladları, yaşadığı ilk zaman sakral sferanı, bütün onlardan törəyənlər profan sferanı təşkil edir. Profan həyat yaşayan insanların həyat və yaşam dinamikası ilk əcdadın ilk zamandakı sakral yaşam presedentlərini özündə təkrarlayır. Profan sferanın sakral sfera ilə ünsiyyəti rituallar vasitəsilə reallaşır. Müqəddəs dəyərləri özündə təcəssüm etdirən Novruz bayramı insanların həyat və psixologiyasında il ərzində köhnələrək mənfi-ləşən keyfiyyətləri yeni müqəddəs dəyərlərlə əvəz etməklə insanı və onun dünyasını yenidən yaradır.

Novruz bayramı modern fəlsəfi dünyagörüşləri kontekstində etnosistem və onun daxil olduğu digər sistemləri öz içinə alan ekosistemin sinergetik özünü-təşkil, autopoyetik özünüyaradma mexanizmi kimi də səciyyələnmə bilər.

Novruz bayramının sosial-psixoloji mahiyyəti. Novruz bayramı onu təşkil edən bütün ünsürlərin sosial-psixoloji harmoniyasında reallaşır. Bayramda təbiət, cəmiyyət və zaman arasında qlobal harmoniyanın yaranması əsas şərtidir. Bir-biri ilə küsülülükdə, ziddiyyətdə, konfliktlərdə olan insan, qonşu, ailə, kənd və s. etnik vahidlər hökmən barışmalı, onlar arasında sülh yaranmalıdır. İl ərzində cəmiyyətin sosial strukturunda yaranmış bütün disharmoniya Novruz bayramında aradan qaldırılaraq sakral sosial-psixoloji harmoniya ilə əvəz edilir. Həmin harmoniya istisnasız olaraq sosial-siyasi sistemin bütün struktur səviyyələrini əhatə edir. Bu baxımdan, Novruz bayramının sosial-psixoloji əsasında hər cür ziddiyyətləri, konfliktləri aradan qaldıran sülh ideyası durur.

Novruz bayramının kontinental-coğrafi mahiyyəti. Novruz bayramı coğrafi strukturuna görə kontinental mahiyyət daşıyır. Avropa, Asiya və Şimali Afrikada müxtəlif etnosların nümayəndələri tərəfindən müxtəlif transformativ şəkil və modifikasiyalarda qeyd olunan bu bayram həmin etnosların ana vətəni kimi dünyanın üç qitəsini, miqrasiyaların nümunəsində isə bütün materik və qitələri bir-biri ilə birləşdirən, onlar arasında sülh və sevgi yaradan ümumbəşəri harmoniya və sülh bayramıdır.

Novruz bayramının siyasi coğrafiyası. Novruz bayramı Avrasiya materikində və Şimali Afrikada Sibirdən Ön Asiyaya, Misirə və digər Şimali Afrika ölkələrindəki “Novruz” topluluqlarına, Asiyada Saxa-Yakutiya Avropada Balkanlara, Krıma, Moldovaya, Çindən - Uyğurustandan Şimali Rusiya türk bölgələrinə, onlardan Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinə qədər çox nəhəng siyasi coğrafiyada yayılmışdır. Bütün Avrasiyada Çindən İspaniyaya, Sibirdən Finlandiyaya, Şimali Afrika ölkələrinə qədər yayılmış türk xalqlarının öz dövlətlərində və onların yaşadıkları digər dövlətlərdə (Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Tatarıstan, Başqırdıstan, Saxa-Yakutiya, Çuvaşistan, Altay-Xakas, Şimali Kipr Türk Respublikası, Krım-Ukrayna, Moldova-Qaqauzıstan, Qərbi Trakya-Yunanıstan, Bolqarıstan, keçmiş Yuqoslaviya, Çin-Uyğurustan, Dağıstan, Qaraçay-Balkar, Çeçenistan), İran, Əfqanıstan, Pakistan, Tacikistan, İraq, Misir və digər

ərəb dövlətlərində rəsmi və qeyri-rəsmi olaraq qeyd olunur.

Novruz bayramının etnik-millî və etno-linqvistik coğrafiyası. Novruz bayramı, əsasən, üç böyük etnosa: türk, hind-Avropa və sami etnoslarına aid olan xalqların mədəniyyətlərini və dillərini bir kontekstdə birləşdirir. Bu bayram rəsmi və qeyri-rəsmi olaraq azərbaycanlılar, türklər, qazaxlar, türkmənlər, qırğızlar, özbəklər, qaraqalpqlar, kırım-tatarlar, kazan-tatarlar, başqırdlar, saxalar, yakutlar, şorlar, teleutlar, xakaslar, altaylılar, noqaylar, qaraimlər, qaraçaylar, uyğurlar, çuvaşlar, qarapapaq-tərəkəmələr, qaqauzlar, Dağıstanın bəzi iber-qafqazdillil xalqları, çeçenlər, farslar, giləklər, taciklər, əfqanlar, puştunlar, pakistanlılar, ərəblər, kürdlər və s. xalqlar arasında yayılmışdır. Novruz bayramı müxtəlif etnos və xalqları vahid mədəniyyət fenomeni ətrafında birləşdirməklə xalqlararası harmoniya modeli kimi çıxış edir.

Novruz bayramının dini mahiyyəti və coğrafiyası. Novruz bayramı tarixinə görə ilkin mifoloji-kosmoqonik görüşlərlə bağlıdır. Mifoloji düşüncənin parçalanaraq tarixi düşüncəyə keçidi zamanı əski dinlərə transformasiya olunmuş, daha sonrakı inkişafında müxtəlif səmavi və qeyri-səmavi dinlər, dini-ideoloji görüşlərlə qovuşmuşdur [7].

Elmdə Novruz (İlaxır) bayramının mənşəyi ilə bağlı iki qənaət mövcuddur:

I. Türklərin ən qədim təbiət bayramıdır. Çin mənbələrində b. e. yüz illər öncə hunların 21 martda bahar şənlikləri təşkil etdikləri barədə qeydlərə rast gəlirik. Uyğur türklərinin də hətta müasir adətlərlə eyniyyət təşkil edən yaz mərasimləri mövcud olmuşdur. Qobustan qayaüstü rəsmlərində isə daha qədim çağlara aid ilin dəyişməsi ritualının təsviri əks olunmuşdur. Türklərin “Ərgönəkön” dastanında əski yurda dönüş yazın ilk günü ilə bağlanır və üç min il əvvəl bünövrəsi qoyulmuş adət - kürədə qızdırılan dəmiri döymə törəni bu gün də ən yüksək dairələrdə icra olunur.

II. Əski İran əfsanələrindən törəyən mərasimlər toplusudur. “Novruz” fars dilindən keçmə sözdür, anlamı “yeni gün” deməkdir. Təbiidir ki, Novruz adlı bayram haqqında məlumatlar da farsdillil mənbələrdə özünə yer almalı idi. XI əsrin yazılı abidələrində, xüsusilə Firdovsinin “Şahnamə”sində “Novruz”dan bəhs edilir. Farslarda məhz bu zamandan sonrakı çağlara aid ədəbiyyatlarda ondan geniş bəhs olunur. Əgər farslarda da Qafqaz türklərində, hunlarda olduğu kimi daha qədimlərdən bahar bayramı keçirilsəydi,

çoxsaylı yazılı abidələrində mütləq ondan bəhs olunardı. A.Nəbiyevin qənaətinə görə, Novruz bayramı Əhəmənilər dövründə e. ə. 350-ci ildən qeyd olunsada, tarixi kökləri zərdüştlükdən əvvələ gedib çıxır [6].

Novruz qədim əkinçilik mədəniyyəti ilə bağlı olan yaz bayramıdır. Bayramın bütün əlamətləri - tonqal qalamaq, səməni cücərtmək, Kosa-keçi tamaşaları, günəşi çağırış, qodu ilə qapıları döymək, savaşı saxlamaq, umu-küsülüyə son qoymaq, dünyadan köçmüşləri yad etmək, yumurta boyamaq, yumurta döyüşdürmək, yeddi növ nemətdən xonça hazırlamaq, ev-eşikdə, həyət-bacada yır-yığış etmək, təmizlik işləri görmək, ocaqda qazan qaynatmaq, papaq (yaylıq) atmaq, bacadan xurcun sallamaq, ev sakinlərinin hamısını ocağın başına toplamaq, qulaq falına çıxmaq təbiət-insan qarşılışmasının rituallaşması və bayramlaşmasıdır, onun heç bir dinlə xüsusi bağlantısı yoxdur.

İlin axır çərşənbəsində nə üçün tonqallar qalanır? İlin axır çərşənbəsində qalanan tonqalın əcdad kultuna bağlanan bir yozum mövcuddur. Belə ki, nə üçün tonqallar qalanır - sualına el ağsaqqalları belə cavab verirlər: “Ulu əcdadlarımız hesab edirdilər ki, ildə bir dəfə ölmüş babalarının ruhları öz nəvə-nəticələrinə baş çəkməyə gəlirlər. Ata-baba ruhlarının gəlişinin vaxtı İlaxır çərşənbəyə düşür. İnsanlar çoxlu odun, çır-çırçı toplayırlar, böyük tonqallar qalayırırlar ki, ətraf işığa qərç olsun, gecənin zülməti ərisin, ata-baba ruhları yurdlarını asanlıqla tapa bilsinlər. Əgər onlar görsələr ki, nəsiləri yaşayan evlərdə ocaqlar sönüb, elə başa düşürlər ki, qoyduqları adət-ənənələr tapdanıb, övladlarına qalan var-dövlət göyə sovurulub, hər şey məhv olub, qayıdıb gedərlər və bir də o tə-

rəflərə gəlməzlər. Görsələr ki, ocaqlardan tüstü gəlmir, xörəklər bişirilmir, nəvə-nəticələri deyib-gülmürlər, ac-yalavacdırlar, küsülüdürlər, onda da inciyər və bir də oralarda görünməzlər”. Məhz bu inama görə, İləxir çərşənbə axşamı tonqallar qalanır, şənliklər keçirilir, umu-küsü aradan götürülürdü. Doğrudan da, dünya xalqlarının çoxunda özünə yer almış tonqalqalama, ətrafında ayinlər keçirmə bütün hallarda gün batandan sonra başlanır.

Yumurta boyamaq, yaxud bayramın rəngləri. Yumurta - törənişin, təbiətin oyanmasının, həyatın təzələnməsinin, cansızın canlanmasının simvoludur. Yumurtaları boyamaq və onları döyüşdürmək ənənəsi çox əski çağlardan qalmış-

dır. Adətən, yumurtaların boyanmasında və Novruz xonçasının hazırlanmasında yeddi rəngdən istifadə edirdilər. Bu rənglərin hər birinin türk tarixində öz mənası və yeri vardır.

Kosanı oyun çıxarmağa nə vadar edir? Novruz bayramının qədimliyini şərtləndirən ən mühüm cəhət Kosa-keçi və Qodu-qodu oyun-tamaşalarıdır. Ulu əcdad təbiəti həmişə insan və heyvanlarla müqayisədə təqdim etmişdir. Qışın soyuqluğunu kosa, çisi, buludu, dumanı keçəl qız, yazı keçi kimi obrazlaşdırmışdır. Günəşi çağırma mərasimində oxuyurdular ki: Gün çıx, gün çıx, Kəhər atı min çıx... Bütün varlıqların yaradıcısı Günəşin keçəl qızı bulud, duman, saçlı qızı isə onun şüalarıdır.

Türkün rənglər dünyası. Əski türklərdə dünyanın dörd istiqamətinin hər biri bir rənglə əlaqələndirilmişdir: quzey (şimal) - qara, güney (cənub) - qızıl, doğu (şərq) - göy, batı (qərb) - ağ. Coğrafi adlarda da rəng simvolikasına rast gəlirik: Qara dəniz, Ağ dəniz, Qızıl dəniz, Göy göl, Göyçə gölü, Qaradağ, Qarabağ. Eləcə də türk soylarının

adında rənglərdən istifadə edilirdi: Ağ Hunlar, Boz Hunlar, Göy Türklər, Ağ Orda, Qara Orda, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu. Ümumilikdə götürəndə türklərin önəm verdikləri rəngər bunlardır: ağ, qara, boz, qızıl (qırmızı, al), göy (mavi), yaşıl, sarı. Novruz xonçasında (yeddi löyün nemətlər və yeddirəngli yumurtalar) bu rənglərin hər birindən genbol işlənir.

Su, Od, Torpaq və Yel çərşənbələri - həqiqət, yoxsa uydurma? Ötən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq yazqabağı mərasimlər silsiləsindən - İləxir çərşənbələrdən geniş bəhs olunur və bayramın xalq arasında xüsusi təntənə ilə qeyd olunan axır çərşənbəsinə daha üç çərşənbə də artırılır. Bu barədə çoxsaylı yazıların ümumi qayəsi budur ki, Novruz gününə aparın yol dörd mərhələdən - çərşənbədən keçir. Bunlar su, od, torpaq və yel çərşənbələridir. Sonuncu həm də İləxir çərşənbə adlanır. Guya su çərşənbəsində su mənbələri təmizlənir və təzələnilir. İkinci çərşənbənin odla əlaqələndirilməsi də əbəs yerə deyil. O, Günəşin hərərətinin artması ilə izah olunur. Üçüncü çərşənbədə torpaq oyanır. İləxir çərşənbədə isə küləyin köməyi ilə bütün varlıqlar canlanır, ağaclar tumurcuqlayır. Sonuncu iki çərşənbənin Yel, sonra Torpaq ardıcılığı ilə sıralanmasını deyənlər də var. Çərşənbələrdə, xüsusən də İləxir çərşənbəsində, eyni zamanda, bayram günündə hava qaralana yaxın tonqal qalanar, hər kəs onun üzərindən tullanar. Bu sözləri söyləyərlər: “Ağırlığım, uğurluğum burda qalsın!!!”, “Dərdim, bəlam odda yansın”. İnanca görə, odun üzərindən tullandıqdan və həmin sözlər deyildikdən sonra onlar köhnə ilin bəlalərindən, xəstəliklərindən qurtulur, yeni ilə paklanmış, təmizlənmiş, sağlam olaraq gedirlər.

Azərbaycanda Müqəddəs İləxir çərşənbələr adı ilə keçirilən mərasimlər barədə yazılı məlumata ilk olaraq XIX yüzilliyin yetmişinci illərində işıq üzü görən ilk Azərbaycan qəzeti “Əkinçi”də rast gəli-

rik. Lakin sovet imperiyası dövründə xalqın bir sıra qədim adət-ənənəsinə dini don geydirib yaddaşlardan silməyə cəhd edildiyi üçün İləxır çərşənbələr də folklorşünasların və etnoqrafların diqqətindən kənarda qalmışdır. Bu gün isə Novruz mərasimləri ümumxalq bayramına çevrilmişdir. İləxır çərşənbələrlə bağlı mülahizələrdə əsas ünsürlərlə əlaqələndirilən həftələrin ardıcılığı, düzümü, mahiyyəti və məramı şərh olunur. Novruz bayramının mənşəyini əsasən zərdüştlüklə bağlayan tədqiqatçıların fikrinə görə, çərşənbələrdən birinci torpaq, ikinci yel, üçüncü su, sonuncu oddur. Onlar qənaətlərini belə əsaslandırırırlar ki, “Novruzun birinci həftəsi - torpaq ayılır, otlar qalxır, ağaclar yaşillanır, adamlar çöl işlərinə başlayırlar. İkinci həftə - yel ayılır, külək əsir, ağaclar çiçəkləyir. Üçüncü həftə - su ayılır, adamlar suyun üstündən tullanıb aydınlığa çıxırlar. Dördüncü həftədə - od ayılır. Adamlar qışdan qalan ağırlığı, xəstəliyi od üstünə tökürlər, üstündən tullanıb yüngülləşirlər” [3, 9]. Lakin son araşdırmalar, haqlı olaraq, Novruzun mənşəyinin zərdüştlükdən çox-çox qabaqlarla, başlıca olaraq maldarlıqla, əkinçiliklə, bir sözlə, aqrar təsərrüfatla, təkəkkür planında isə türkün qədim mifik görüşləri ilə bağlı olduğunu sübut edir. Novruzun kökünün çox dərin qatlarda dayandığı, ulu əcdadımızın təbiətdəki dəyişikləri sezdiyi, təqvim düzümünün ardıcılığını anlamağa başladığı çağlarla səsleşdiyi açıq-aydın görünür. Ancaq çərşənbələrin növbələşməsi ilə bağlı şərhələrdə bir qədər fərqli məqamlar nəzərə çarpır. Əgər Novruzdan dörd həftə çıxsaq, onda əzəl çərşənbə qışın şaxtalı çağına düşür. Torpağın oyanması, üstəlik də qarın altındakı otların cücərməsi, ağacların yarpaqlaması inandırıcı deyil. İkinci çərşənbədə ağacların çiçəkləməsi də yerinə düşür. Çünki hələ qabaqda dəli mart gəlir. Odun axır çərşənbədə oyanması və adamların öz ağırlıqlarını onun üstünə tökməsi fikri də Novruzdu odu müqəddəs sayan zərdüştlüklə bağlamaq qənaətini alt-üst edir. Fikrin özündə başqa bir uyğunsuzluq da var: torpağın və havanın oyanması, isinməsi üçün səbəb və vasitə olmalıdır. Bu vasitə od çərşənbəsidir ki, o, axırda deyil, suların buzunun sınmasından sonra gəlir, yəni ikincidir. Onun mütləq şəkildə həmin ünsürlərdən əvvəldə meydana gəlməsi lazımdır.

Su çərşənbəsi, yaxud əzəl çərşənbə. Ulu babalarımız haqlı olaraq belə hesab etmişlər ki, “Sulu ev abad, susuz ev bərabad olar”. Təsədüfi deyil ki, müqəddəs iləxır çərşənbələrin birincisi su ilə bağlıdır. Çünki su həyatın, canlılığın, yaşamağın əsas mənbəyidir. Mifik təsəvvürlərdə olduğu kimi,

gerçəklikdə də təbiətin oyanmasına təkən verən başlıca qüvvədir. Su hər şeyin əzəli, başlanğıç nöqtəsidir. Bütün varlıqların meydana gəlməsinə və yer üzərində mövcudluğuna səbəb sudur. Susuz həyatın davamı mümkün deyil. Maraqlıdır ki, inanclarda, atalar sözü və məsəllərdə su ilə od birlikdə təqdim olunur: “Odu su ilə söndürmək günahtır”, yaxud: “Su ilə odun nə oyunu?” [1].

Azərbaycan türklərinin qədim inancına görə, Su anası - su ruhu dumanlı havada qəflətən göldən çıxır və əlindəki qızıl qabdan rastlaşdığı adamlara doğru su çiləyir. Damcılar kimin üstünə düşsə, o adam həmin gün şərlə qarşılaşır. Doğrudan da, elə ki, dumanlı havada yağış damcılamağa başlayır, qəflətən adamın üzünə su düşəndə səksənir, qorxu hissi keçirir. Bizcə, dilimizdə “gözüm səndən su içmir” deyimi də həmin inancla əlaqədar yaranmışdır. Su anası - ümumtürk mifik təkəkkürünün məhsuludur və su ruhuna verilən addır. Kazan və Qərbi Sibir türklərində “Suv anası”, qaraçaylarda “suu anası”, Sibir türklərində “su iyəsi” (yəni sahibi, yiyəsi) adıyla insan cildində çay suları üzərində görünür, səhərlər dan söküləndə ağ, uzun saçlarını qızıldışlı daraqla darayır. Ona qarşı hörmətsizlik edilsə, quraqlıq olar, insanlar yaşayan yerləri xəstəlik bürüyər, su bütün canlıları dibinə çəkər, çaydan keçənlər boğularlar. Miflərdə “su babası”, “su uşaqları” adlanan ruhlara da təsadüf edilir [14]. Su ruhlarının bəziləri ancaq şər işlərin təmsilçisi kimi göstərilir, gecələr yola çıxan sadəlövh adamları aldadıb özləri ilə suya doğru aparırlar. Şər su ruhları əksər hallarda uzun, dağınıq, gümüşüsaçlı qarı sifətində peyda olurlar, əllərində qızıl su qabı və yekədişli qızıl daraq tuturlar. Başqırdların inancına görə, “Su iyəsi” dünyadakı bütün suların sahibkarıdır. O, öz böyük ailəsi ilə göllərin dibində yerləşən iri daşların altında yaşayır. Onun var-dövləti başından aşib-daşır. Lakin şər ruhlardan fərqli olaraq “Su iyəsi”nin, eləcə də qohumlarının insanlara heç vaxt ziyanı dəymir. Çox hallarda həmişəaxar bulaqlar və çayların mənbələri müqəddəs yerlər sayılır.

Su çərşənbəsi mərasimində dan yeri söküləndə camaat su üstünə gedir. İlk növbədə, hamı əl-üzünü yuyur, bir-birinin üzünə su çiləyir, arx üstündən atlanırlar. Əski inama görə, su çərşənbəsində günəşin şəfəqdə göründüyü andan şüalarının yaladığı su təzə və müqəddəs hesab edilirdi. Həmin suda yuyunan ürəyində tutduğu arzuya çatırmış. Ulularımız su qırağında, bulaq başında, arx kənarında suya müraciətlə nəğmələr oxuyurdular. Ümumiyyətlə, nəğmələrdə çox hallarda analar

çaylardan, göllərdən qürbətə düşən oğlanlarının soracağını istəyirlər. “Kitabi-Dədə Qorqud”da su ona görə aydınlıq sayılır ki, tanrının üzünü görmüşdür.

Od çərşənbəsi. Mifoloji təsəvvürlərdə dünyamızın yaranmasına təkən verən ikinci mühüm amil oddur. Əski inanışlarda odu günəşlə, işıqla, gündüzlə əlaqələndirirdilər. Ulularımız ona Dan (“dan yeri sökülür” deyimində indi də işlədilir) da deyirdilər. Dörd ünsürün qədim Şərq təqvimlərində qəzalar kimi xarakterizə edilməsinin əsasında onların ikili mahiyyətinə (həm yaradılışa, həm də məhvə xidmət etmələri) inam dayanır. Belə ki, od inkişafın, mədəniyyətin təkənverici qüvvəsi tək göstərilməklə yanaşı, həm də yarananları yandırır kül edir, fəlakətlərin mənbəyinə çevrilir. Təsəvvürlərdə odun xeyirxahlığına, yoxsa şərinə, ziyanlarına birinci inanıldığını müəyyənləşdirmək çətindir. Miflərdə tez-tez üstünlük birindən digərinə ötürülür. Məsələn, “Munisnamə”də göstərilir ki, Allah ilk olaraq cəhənnəmi yaratmışdır. Onun göstərişi ilə cəhənnəmin palçığı min il qaynadıldığından qıpqırmızı qızarmış, sonra təkrar min il də qaynadılmışdır ki, közərməsi ağarsın və yenə min il qaynadılmış, nəticədə cəhənnəmin torpağının rəngi qapqara qaralmışdır. Beləcə, cəhənnəmə həmişəlik zülmət və qaranlıq çökmüşdür. Mifdən aydın olur ki, Allah cəhənnəmin əbədi odunu yaratmaqla dünyanın başqa elementlərinə həyat vəsiqəsi vermişdir [10].

Tanrılara məxsus odun insanlara ötürülməsinə həsr olunan ilkin miflərdə isə ocağın əldə edilməsi ilə ailənin təməli qoyulur, insanlar ev tikməyi öyrənirlər. Lakin ən ibtidai inanışlardan görünür ki, gözünü dünyaya ilk açan bəşər övladının qarşılaşdığı təbii fəlakətlərin birincisi yangınlardır. Od “ram” ediləndən, yəni insan çaxmaq daşı ilə quru otu alovlandırmağı öyrənəndən sonra isə onlar dan söküləndə qaranlığı qovub gündüzü əmələ gətirən günəşin də oddan, işıqdan törədiyini zənn etmişlər. Bir də qeyd edək ki, yazqabağı mərasimlərdə qalanan tonqalların kökünü atəşpərəstliklə bağlayanlar yanılırlar. Zərdüştlükdə od Tanrının nişanəsidir, müqəddəsdir. Oda qurbanlar kəsilir, bəzən insanın özünü də qurban kimi tonqala atıb yandırılırlar. Odlu bağlı yazqabağı mərasimlərdə isə tonqalların üstündən tullanıb azar-bezarı odun üstünə tökürlər. Tanrıya bu cür “hormətsizlik edilməsi” atəşpərəstlikdə mümkün ola bilməzdi.

Qədim insanlar odu əldə etməmişdən əvvəl bir yerdə qərar tuta bilmirdilər. Mağaradan-mağaraya, bir ərazidən başqasına köçürdülər. Soyuqların düşməsi onları sərt şaxtalı iqlimdən mülayim ha-

valı yerlərə getməyə vadar edirdi. Odu əldə etməklə onlar oturaq həyata keçdilər, bir mağarada qərar tutdular. Soyuğa davam gətirə bildilər. Ona görə də türk dilində odun beşiyi hesab edilən “ocaq” sözü neçə əsrlərdir ki, yurd, mənzil, vətən, nəsil mənalarında da işlənir. Bir adamın kökünü kəsmək istəyəndə ona “ocağın sönsün” deyirlər. Eləcə də od tərəqqinin, inkişafın təməl daşlarından hesab edilir. Yunan mifinə görə, odu insanlara bağışlayan Prometey Olimp allahlarından çox-çox əvvəlki təsəvvürlərin məhsuludur [14]. Onun mənşəyini bolqarlara və skiflərə aid edirlər. Hər iki halda prototürklərlə bağlanır. Prometey qayalıqlarda, soyuq, qaranlıq daş mağaralarda heyvanlar kimi ömür sürən bəşər övladına ev tikməyi, gəmi qayıрмаğı, təsərrüfatla məşğul olmağı, paltar geyməyi, saymağı, yazıb-oxumağı, ili fəsillərə, aylara, həftələrə, günlərə ayırmağı, allahlara qurbanlar gətirməyi, fəla baxmağı öyrətmişdir. Prometey sözünün mənası yunanca “müdrək”, “gələcəkdən xəbər verən” deməkdir. Və dünyanın əksər dillərində işlənən “ocaq” sözünün türk mənşəli olmasına heç kəs şübhə ilə yanaşmır. Məhz Azərbaycan türklərinin dilində bu gün də işlənən “ocağın sönməsin” alqışının həmin mifik təfəkkürlə bağlılığını danmaq mümkün deyil. Bəs “yunanlaşmamışdan”, Prometeyləşməmişdən qabaq öz vətəninə insanları tərəqqiyə çatdıran tanrı, yaxud tanrı elçisi necə adlandırılmışdır? Bizcə, adında “od” və “xoşbəxtlik”, “müdrəklik” sözlərini birləşdirən Qorqud. Azərbaycan türkləri onları dünyaya gətirən, tərbiyə edən, ağla-kamala çatdıran atalarına “dədə” deyirlər. Mütəxəssislərin qənaətinə, Qorqud sözü iki yerə bölünür: “qor” - od, “qut” isə “xoşbəxtlik” mənasındadır. Əslində, “Qorqud” sözündə odla xoşbəxtliyin yanaşı işlənməsinin, əlaqələndirilməsinin anlamı məhz ən əski təsəvvürlərə - “Prometeyliyə” söykənir. Dünyada inkişafın, yaradıcılığın, məhsuldarlığın, bolluğun mənbəyi və təbiətin təzədən oyanmasının səbəbi oddur.

Təsədüfi deyildir ki, od anlamı “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun ruhuna hopmuşdur. Boyların birində göstərilir ki, Qanturalı Selcan xatunu gətirmək üçün yad ölkəyə - Trabzona yola düşəndə atası Qanlı qoca oğlunu bu niyyətdən çəkəndirmək istəyir. Qanturalı isə odun köməyi ilə keçilməz yerləri adlayacağını bildirir [2]. Dədə Qorqud insanları daxilən saf, qüdrətli görmək istəyir. Ona görə də mənəvi aləmdən bəhs edən fikirləri odlə əlaqələndirməyi tövsiyə edir. Oğuzların adətincə, tonqal həmrəyliyə, birliyə çağırış rəmzi idi.

Hündür yerdə bir tonqal qalananda xəbərdarlıq və səfərbərlik, ikisi - fəlakət və döyüşə çağırış, üçü - zəfər və təntənə demək idi.

Torpaq çərşənbəsi. Yazqabağı çərşənbələrin üçüncüsü torpağa həsr olunur. Dünyamızın yaranmasının mühüm amillərindən biri kimi götürülən torpaq sudan sonra ikinci maddi başlanğıcdır. Əski təsəvvürlərdə göydən fərqli olaraq torpaq qadın cildində təsəvvürə gətirilir. Dildən düşməyən “ana torpaq, ana Vətən” ifadələri buradan doğmuşdur. Onu da qeyd edək ki, əski görüşlərdə bir-birinin əksini təşkil edən bütün varlıqlar kimi göy (səma) və yer (torpaq) də kişi və qadınla müqayisədə verilir. Maddi varlıqlar qadın, əksinə, mənəvi-ruhi varlıqlar isə kişi kimi təsəvvür edilir. Bu, xaosdan ayrılan ilkin dörd ünsürün (su, od, torpaq, hava) xarakteri ilə əlaqədardır.

Torpağın meydana gəlməsi ilə Yer kürəsinin formalaşması başa çatır və təbiətdəki başqa maddi varlıqların (çayın, dağın, meşənin, çölün, heyvanın, insanın və s.) meydana gəlməsinə zəmin yaranır. Əksər mifoloji sistemlərdə dünyada olan bütün mövcudatın maddi, əşyavi tərəfi öz mayasını torpaqdan götürür. Lakin başlanğıcda Allah hər şeyi cansız halda meydana gətirmiş və ruhla, sonuncu mənəvi ünsürlə canlandırmışdır. Deməli, torpaq odun köməyi ilə sudan ayrılıb üzə çıxandan sonra yaradılanların canlandırılmasına təkən verən sonuncu ünsürə (ruha, havaya, yelə) ehtiyac duyulmuşdur. Mifoloji sistemlərdə torpağın meydana gəlməsi ilə qarmaqarışıqlıq - xaos parçalanır, yuxarı və aşağı aləmlər yaranır, Ata Göyün (qədim türklərdə Göy tanrı) Ana Torpaqla (qədim türklərdə Umay/Humay) müqəddəs nikahı baş tutur, bütün doğuluşlar, törəmələr bu nikaha borcudur.

Yel çərşənbəsi, yaxud axır çərşənbə. Dünyanın yaranmasında iştirak edən sonuncu ünsür havadır. Azərbaycan xalqının yazqabağı mərasimlərində Yel çərşənbəsi adı ilə qeyd olunur. Odlu birlikdə yel də mənəvi-ruhi (kişi) başlanğıc hesab edilir və maddi (qadın) başlanğıc - torpağa, suya əks-cəbhədə durur. Canlılara nəfəs verməklə öz hərəkətliyini, dinamikliyini onlara keçirir. Başqa sözlə, cansız torpağı və suyu durğunluqdan çıxardır. Məhz bu xüsusiyyətinə görə yel ruhla eyniləşdirilir. Ümumiyyətlə, dünyanın mənəvi, ruhi tərəfləri kişilərlə, maddi, əşyavi tərəfləri isə qadınlarla əlaqələndirilir. Lakin od və hava işə qarışmasa maddi, əşyavi tərəf əbədi dəyişməz qalar, sular coşub-daşmaz, dalğalanmaz, torpaqlar vulkana çevrilib püskürməz, atalar sözündə qeyd edildiyi kimi, “Yel

olmasa, sel olmaz”, “Yel eləyəni fələk eləyə bilməz”, “Yel üfürüb şişirtdiyini göyə qaldırır”, “Yel əsməyincə çöp tərənəmz” [1]. Dünya xalqlarının kosmoqonik mif sistemlərində hava mifik zamanın başladığı nöqtədə baş allahdır. Məsələn, qədim Misirdə hava allahı Şu göyü və yeri məğlub edir, bütün aləmi ələ alıb canlıları yaradır. Hindistanda Brahm nəfəsini bayıra buraxanda dünya yaranır, içəri alanda məhv olur. Çinlilərin təsəvvüründə isə göyün qapılarının açılıb-bağlanması ilə həyat-ölüm hadisələri baş verir. Müsəlman miflərində İsa nəfəsi ilə ölümləri dirildir. Ona Məsih (nəfəs verən) deyilməsi bununla bağlıdır.

Yel Azərbaycan mifik təfəkküründə yol göstərən, bələdçi rolunu da yerinə yetirir. Yel baba qalın meşələrdə azıb mənzilini tapmaqda çətinlik çəkən xeyirxah insanların qarşısına çıxır, onlara bir yumaq verir və yumağı yerə atıb, diyirlətməyi tələb edir. Yel babanın üfurməsi ilə yumaq açılır və azmışları mənzil başına çatdırır. Azərbaycanlıların ən əski təsəvvürlərinə görə, Yel baba xırmana gəlməmişdən qabaq oradan buğda, dən götürməzlər. Sovurulmamış buğda götürənin oğlu ölür. Xırman sovrulandan sonra ilk buğda götürənin isə oğlu olar. Ulularımız deyirlər ki, “Yel əsdirəni söyməzlər”. Çünki onun arxasında Baş Ruh durur. Yelə tüpürsən öz üstünə qayıdar. Eləcə də Yel dağını ziyarət edirlər. Adamlar ürəklərində hər hansı bir dilək tutub nəzir-niyaz gətirir, qurban kəsirlər. Yel baba kimin nəzirini, qurbanını qəbul etsə, o adam xeyir tapar, arzusuna çatır. Bir inanışda isə deyilir ki, “Yel çərşənbəsi girən gün söyüd ağacının altına gedib niyyət elə və Yel babanı çağır. Əgər Yel baba sənə səsini eşidib söyüdü budaqlarını torpağa toxundursa, diləyin yerinə yetər” [5].

Göründüyü kimi, Ulu Türkün övladları Dünyamızın Altaydan Qara dənizədək uzanan torpaqlarında, miflərin dili ilə desək, Gündoğandan başlayıb Günbatanda bitən ərazilərdə məskunlaşaraq kökdən gələn mənəvi amilləri öz yolları ilə yaşatdıqları kimi, sak-hun-oğuz birliyinin təmsilçiləri azərbaycanlılar da həmin mənəvi sərvətin bir hissəsinin yaradıcıları olmaqla yanaşı, ümumi mənəbdən götürdüklerini özünükülərə qatıb duyğularına, istəklərinə dayaq edərək bu günümüzə çatdırmışlar.

Papaq və yaylıq atıb payistəmə adəti. Yaz bayramında hamının gözütöx olması, təbiətin nemətlərindən pay alması vacibdir. Lakin bir məsələ mübahisə doğurur və yad təsirlərdən yarandığı daha ağlabatan görünür. Axır çərşənbə axşamı yeniyetmə oğlanlar və qızlar qapıları gəzib papaq,

yaylıq atırlar, gizlənilib pusurlar. Ev sahiblərindən pay almayınca oradan getmirlər. Papaq qeyrət və namus, yaylıq abır-həya rəmzidir. Papaq və yaylıq insandan yuxarıda yerləşdiyi üçün Yaradana daha yaxındır. Papağın və yaylığın ayaqlar altına atılması, pay tələb edilməsi əslində aşağılıqdır. Qadının baş örpəyi ancaq savaşın, qantökmənin qarşısı alınarkən araya atılırdı. Evin bacasından xurcun, torba sallamaq, yerə qurşaq sərməklə bağlı qədim adət ölkəmizin müstəmləkə çağlarında papaqla əvəz edilmişdir...

Ümummillə lider Heydər Əliyevin sözləri ilə desək, “Böyük mənəvi gücə malik olan Novruz bayramı ulu əcdadlarımızın bizə verdiyi ən gözəl yadigar olub, Azərbaycan xalqının milli ruhunu və yaddaşını, daxili aləmini bütün zənginliyi ilə yaşadır. Təbiətin oyanışının, varlığın yenidən canlanmasının müjdəsini verən Novruz bayramı ən qədim zamanlardan bəri həyatımıza daxil olmuş, insanlara aydın və işıqlı sabaha, xoşbəxt gələcəyə inam duyğusu bəxş etmişdir. Əsrlər boyu Novruz bizim üçün təbiətin və ana torpağın oyanması, baharın gəlişi olmaqla yanaşı, həm də barış və saf niyyətlər bayramı olmuşdur”.

Novruz - törəyiş, yaranış, oyanış, yeniləşmə bayramı olaraq dərin köklərə söykənən qədim ənənələri üzə çıxarır və Türkün yenilməzliyini, birliyini, işığa, xeyirə meyilliliyini bütün dünyaya bir daha əyani şəkildə nümayiş etdirir.

Ədəbiyyat

1. *Atalar sözü. Toplayanı və tərtib edəni* - Ə.Hüseynzadə. B., Yazıçı, 1981.
2. *Kitabi-Dədə Qorqud* - F.Zeynalov və S.Əlizadənin nəşri. - B., Elm, 1988.
3. *Qasımzadə F.F. Novruz - bahar bayramı*. - «Bilik» Cəmiyyətinin nəşri, 1989.
4. *Bəhlul Abdulla, Tofiq Babayev. Novruz bayramı ensiklopediyası*.: B., “Şərq-Qərb”, 2008.
5. *Novruz. Toplayanı və tərtib edəni A.Nəbiyev*. - B., Yazıçı, 1990.
6. *Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Birinci hissə. Ali məktəblər üçün dərslik*. - B., «Turan» nəşriyyat evi, 2002.
7. *Rzasoy Seyfəddin. Muğanlıda Novruz karnavalı*. Tbilisi, 2012.
8. *Seyidov M. Yaz bayramı* - B., Gənclik, 1990.
9. *Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı*. - B., Gənclik, 1987.
10. *Abu-Bakr ibn Xosrov al-Ustad. Мунис-наме / пер. и примеч. Р.М.Алиева*. - Б., Язычы, 1991.

11. *Белицкий М. Шумеры. Забытый мир*. - М.: Вече, 2000.

12. *Календарные обряды народов Восточной Азии. Годовой цикл*. - М.: Наука, 1989.

13. *Крамер Сэмюэл Н. История начинается в Шумере. (По следам исчезнувших культур Востока)*. 2-е изд., измен. / Пер. с англ. Ф.Л.Мендельсона. - М.: Наука, 1991, 235 с.

14. *Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т. / Гл. ред. С.А.Токарев/*. - М.: Советская Энциклопедия, 1991, 1992.

15. *Фрэзер Дж. Золотая ветвь. Исследование магии и религии*. Пер. с англ. М.К.Рыклина. - М.: Политиздат, 1980.

ВЕСТНИК
НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ
НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

MESSENGER
OF AZERBAIJAN NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES
